

Jo Spaans

DE SYNODE VAN DORDRECHT, 13 NOVEMBER 1618 – 29 MEI 1619 KLOVENIERSDOELEN DORDRECHT

(Maarten Prak (red.), *Plaatsen van herinnering. Nederland in de zeventiende en achttiende eeuw*, Amsterdam, Bert Bakker 2006, 130-141.)

Kosten noch moeiten waren ervoor gespaard. De bovenzaal van de Kloveniersdoelen, het grootste wereldlijke gebouw in Dordrecht — met het oog op de naderende winter beter warm te stoken dan een van de kerken — was voorzien van, speciaal voor deze gelegenheid gemaakte, herenbanken en tafels. Het Dordtse stadsbestuur zorgde in de vergaderzaal voor een knappend vuur in de haard, die versierd was met een martiaal tafereel. Deze versiering was uiteraard allereerst bedacht vanwege het gebruik van de zaal als vergader- en oefenruimte voor de schutters, maar eigenlijk ook niet ongeschikt voor wat hier stond te gebeuren. Elk van de deelnemers kreeg een stoof met een brandend kooltje onder de voeten. De buitenlandse gasten waren aangenaam verrast over deze luxe, die zij thuis niet gewend waren. Op vrije momenten konden zij boven in het torentje dat het gebouw sierde, genieten van een panoramisch uitzicht over stad en omgeving. Het torentje heette de Draaiom, omdat het voorzien was van een tafel en stoelen op een draaibare vloer. Tussen de zittingen door was er tijd voor ontspanning en vermaak. Logies, maaltijden en presentiegeld werden door de Staten-Generaal bekostigd, en vooraf begroot op het formidabele bedrag van 100.000 gulden — een bedrag dat in de praktijk nog zou worden overschreden.

De Synode was dan ook een gebeurtenis van Europees formaat. De Synode van Dordrecht was de eerste internationale protestantse kerkvergadering, en zou gedurende heel het ancien régime ook de enige blijven. Acht en vijftig, meest bebaarde en zonder uitzondering geleerde mannen namen op 13 november 1618 zitting. De rangschikking van hun zitplaatsen gaf de rang en stand van het lichaam dat zij vertegenwoordigden nauwkeurig weer. Ze kwamen uit wat destijds heel de gereformeerde wereld was: Engeland, het Zwitsers eedgenootschap, Hessen, de Paltz, de vrije Rijkssteden Bremen, Emden en Genève, en tenslotte het graafschap Nassau-Wetterau. De Franse protestanten waren ook aangeschreven, maar hun koning verbood hun deel te nemen. Desondanks stond er symbolisch een gestoelte voor hen klaar, direct naast dat van de belangrijkste delegatie, die van Engeland. Genodigden uit Brandenburg moesten vanwege ziekte verstek laten gaan. Naast de 27 buitenlandse deelnemers waren er afgevaardigden namens de Staten van de verschillende gewesten, vertegenwoordigers van de provinciale synoden en van de Waalse kerken, die een eigen synode binnen de Nederduits gereformeerde kerk vormden, en professoren in de theologie van de Nederlandse universiteiten.

Het belangrijkste vraagstuk waarover zij gedurende de 29 weken dat de Synode duurde, in 180 zittingen, zouden beraadslagen raakte het hart van de protestantse theologie. In navolging van Augustinus had Luther geleerd dat de mens zijn zaligheid niet op eigen kracht kan bereiken door goede werken te doen of vroom te leven. Sinds de

ongehoorzaamheid van Adam in het Paradijs is heel het menselijk geslacht gevallen in een staat van zonde, in de woorden van de apostel Paulus 'geneigd tot alle kwaad en niet in staat tot enig goed'. God heeft echter zijn Zoon gestuurd om de straf voor de menselijke zonde op zich te nemen. Alleen zij die, daartoe in staat gesteld door Gods genade, geloven in de verlossing door Christus, worden gered. Deze augustijnse erfenis leek in de gereformeerde kerk van de Republiek in gevaar, als gevolg van de theologie van Jacobus Arminius en zijn leerlingen, die de bijbel op dit punt zo interpreteerden, dat Christus voor alle mensen gestorven was, en dat God al de mensen zou redden waarvan Hij al voor de schepping voorzien had dat zij zijn genade in geloof zouden aannemen. Daarmee werd de vrijheid van God ingeperkt, en de menselijke wil een speelruimte geboden die een meerderheid van gereformeerde theologen in tegenspraak achtte met wat zij in de bijbel lazen over Gods soevereine vrijheid.

De synode van Dordrecht was samengeroepen om het augustijnse erfgoed veilig te stellen. De theologen die het standpunt van Arminius waren toegedaan waren geen volwaardige deelnemers aan de synode. Zij waren gedaagden. Dertien theologen van hun partij mochten op de synode hun bezwaren inbrengen tegen de striktere interpretatie die in de gereformeerde theologie meer en meer opgeld deed. Het betrof hier hoog-speculatieve argumentaties, en de discussies werden in het Latijn gehouden. Toch was er grote belangstelling voor de werkzaamheden van de Synode. Op de meeste dagen konden toeschouwers de besprekingen volgen vanaf een galerij, en van deze gelegenheid werd gretig gebruik gemaakt. Geleerd en ongeleerd, mannen, vrouwen en honden, jong en oud verdrong zich daar. Sommigen kwamen van ver weg, zoals een Deense vrouw, die zich door God geroepen voelde om bij deze gelegenheid te getuigen over de uitverkiezing, de bekering van de joden en het laatste oordeel. Zij mocht niet meepraten, al vond een van de Zwitserse synodeleden haar lang niet onverstandig. De Synode heeft het remonstrantse standpunt veroordeeld, en haar eigen interpretatie van de gereformeerde leer geformuleerd in vijf artikelen, de zogeheten Canones of Leerregels van Dordrecht. Op 6 mei 1619 werden deze publiekelijk voorgelezen in de Grote Kerk — bij toerbeurt, omdat de voorlezers moeite hadden zich verstaanbaar te maken in het stampvolle gebouw, zo vol dat de opgepakte menigte hen zelfs het ademen bemoeilijkte. De Canones werden ook door de buitenlandse synodeleden ondertekend. Daarmee werden de leerbeslissingen van de Synode maatgevend voor het gereformeerd protestantisme ook buiten de Republiek.

De Canones van Dordrecht en de daarop gebaseerde veroordeling van de remonstranten zijn niet onweersproken gebleven. Remonstrantse geschiedschrijvers hebben met kracht betoogd dat Dordrecht een afwijking betekende van een veel gematigder, minder leerstellig protestantisme. Zij construeerden een inheemse hervormingsgezinde traditie, gegroeid uit de vroomheid van de moderne devotie en het christelijk humanisme van Erasmus, waarvan zij in het remonstrantisme de voortzetting zagen. Het striktere calvinisme van de Synode van Dordrecht bestempelden zij als een plant van vreemde bodem, intolerant en wezensvreemd aan de Nederlandse volksaard. Zij hebben de contraremonstranten, en daarmee de Synode die hun standpunt bekrachtigde, de naam bezorgd van steilheid en onverdraagzaamheid. In de negentiende-eeuwse kerkgeschiedschrijving heeft dit standpunt in liberaal-theologische kringen veel opgeld gedaan, maar dat was niet terecht. De theologische aanscherping heeft op de kansels en in

de geloofspraktijk van de gemeenteleden waarschijnlijk weinig verschil gemaakt, en al helemaal niet in de verhoudingen tussen de verschillende geloofsgemeenschappen in de Republiek.

Bovendien deden remonstranten en contraremonstranten in de tien jaren voorafgaand aan de Synode niet voor elkaar onder in hun inspanningen om de politiek voor hun theologische en kerkordelijke karretje te spannen en met de sterke arm van de overheid hun tegenstanders het leven zuur te maken. Vooral in het machtige gewest Holland was het conflict van beide kanten hard gespeeld. Raadspensionaris Johan van Oldenbarnevelt en zijn partijgangers, juristen van naam die vooraanstaande posten in het landsbestuur bekleedden zoals de Rotterdamse pensionaris Hugo de Groot, hadden de remonstrantse zaak van harte gesteund. De contraremonstranten genoten de steun van een aantal stadsbesturen, en slaagden er daar in remonstrantse predikanten afgezet en verbannen te krijgen. Elders moesten zij voor kerkdiensten in hun geest buiten de steden, op het platteland hun toevlucht zoeken.

De coup van stadhouder Maurits van Nassau, die in de remonstrantse steden onder militaire dreiging de magistraten verzette, leidde uiteindelijk tot de veroordeling van de voorvechters van de remonstrantse zaak in de Staten van Holland en in de kerk. Hun lot is bekend. Oldenbarnevelt werd geëxecuteerd, De Groot en een aantal andere kopstukken werden gevangengezet op Loevestein. Pas daarna kon de Synode worden bijeengeroepen. Haar veroordeling van het remonstrantisme leidde er toe dat ongeveer honderdveertig van de bijna veertienhonderd predikanten van de gereformeerde kerk na afloop van de Synode door hun kerkenraden en classes om hun opvattingen werden geschorst of uit het ambt ontzet. Een deel van hen trad na verloop van tijd toe tot de Remonstrantse Broederschap, die zich tot een apart kerkgenootschap ontwikkelde. Een deel verzoende zich na verloop van tijd met de gereformeerde kerk, een deel zocht een ander beroep.

Onder het kerkvolk slaagde de Broederschap er niet in grote aanhang te verwerven. Remonstranten vormden in verhouding tot de gereformeerden, katholieken en doopsgezinden kleine gemeenten, overwegend in Holland en Utrecht. Alleen in Rotterdam waren zij sterk vertegenwoordigd. De meerderheid van de gereformeerde gelovigen was ofwel niet geïnteresseerd in dogmatische speculatie, of vond in de gereformeerde leer de steun en troost die deze volgens de Synodeleden bedoeld was te bieden. De Staten van Holland vaardigden na afloop van de Synode van Dordrecht plakkaten uit tegen alle vormen van remonstrantse religieuze organisatie en bijeenkomsten, in termen die vrijwel gelijklopend waren aan die van de plakkaten tegen de katholieken. In de jaren 1620 golden de remonstranten, evenals de katholieken in de eerste decennia na de Opstand, als staatsgevaarlijk. Al snel verslaptte evenwel de handhaving van die plakkaten, en werden de remonstranten een getolereerde gezindheid, zoals er in de Republiek zoveel waren.

Naast de zaak van de remonstranten behandelde de Synode nog een aantal praktische problemen. De meest dringende daarvan was de opstelling van een nieuwe kerkorde. Behalve de leerverschillen over de goddelijke genade was de benoemingsprocedure voor predikanten in de jaren voorafgaand aan de Synode een bron van veel problemen

geweest. De bevoegdheden van stadsbesturen, vrije en ambachtsheren en soms ook lokale grondbezitters die het zogeheten patronaatsrecht bezaten, hadden het politieke aspect van de kerkelijke twisten versterkt. Deze vermenging van politiek en godsdienst zou kunnen worden voorkomen door of de wereldlijke, of de kerkelijke autoriteiten hierin duidelijk de bovenhand te geven. De kerkorde die in Dordrecht werd opgesteld formuleerde echter opnieuw een compromis en handhaafde de invloed van lokale overheden. Toch werd hij niet door de Staten van alle gewesten bekrachtigd. In Friesland was een beroep op de nieuwe kerkorde zelfs strafbaar. Ook de ondertekening van de Canones werd niet zo algemeen opgelegd als de Synode had voorzien. Met uitzondering alleen van de Universiteit van Groningen, waren hoogleraren in de theologie er bijvoorbeeld van vrijgesteld, om hun academische vrijheid te waarborgen.

Van veel breder belang was het besluit om een nieuwe bijbelvertaling te laten maken die moest voldoen aan de hoogste eisen van betrouwbaarheid. Bijbelgeleerden van naam werden voor deze opdracht aangezocht. De nieuwe vertaling verscheen in 1637, met officiële goedkeuring van de Staten-Generaal. Deze zogeheten Statenbijbel geeft een mooi compromis te zien tussen trouw aan de formuleringen van de grondtalen Hebreeuws, Aramees en Grieks en de toen gangbare Nederlandse schrijftaal. Lastige passages werden opgehelderd door aantekeningen in de marge. De Statenvertaling zou een vrijwel algemene ingang vinden, niet alleen bij gereformeerden, maar ook onder de andere gezindten, waar zij de eigen bijbelvertalingen gaandeweg verdrong. De in het net geschreven en gewaarmerkte kopij van de vertalers werd in de universiteitsstad Leiden op het stadhuis in een speciaal vervaardigde kist bewaard, en de notulen van de Synode zelf op dezelfde manier onder de hoede van de Staten-Generaal in Den Haag. Elke drie jaar werden deze stukken door afgevaardigden van de verschillende provinciale synoden ritueel geïnspecteerd op schade door vocht of wormen. De ceremoniële zittingen in beide steden, en de reis heen en terug, in door de Staten-Generaal beschikbaar gestelde jachten, namen drie dagen in beslag. Het geheel werd besloten met een plechtige en overvloedige maaltijd. De manuscripten van de synodale notulen en de bijbelvertaling werden daarmee lieux de memoire, pijlers van het zelfbegrip van de publieke gereformeerde kerk.

Een ander onderwerp dat op de Synode uitvoerig werd behandeld was de intensivering van het godsdienstonderwijs. Tot dan toe werd de Heidelbergse Catechismus, het officiële leerboek van de gereformeerde kerken, of, vaker, een vereenvoudigde versie daarvan, op de openbare scholen onderwezen. Voor volwassenen werd er op de zondagmiddag over de catechismus gepreekt. Heel veel animo was er doorgaans niet voor deze preken — de schoolkinderen hadden weinig keus. In de nasleep van de twisten achtte men het evenwel belangrijk dat de gelovigen de belangrijkste leerstukken van hun kerk kenden en konden aanwijzen op welke bijbelteksten die steunden. Daarom besloot de Synode erop te letten dat ieder die zich voortaan als lidmaat van de gereformeerde kerk wilde laten aannemen niet alleen kon aantonen gedoopt te zijn en twee getuigen kon produceren die instonden voor een fatsoenlijke levenswandel, maar bovendien in een examen voor de predikant of kerkenraad blijkt kon geven van deze elementair geachte kennis van de catechismus.

Deze voornemens vonden niet direct ingang, maar in de tweede helft van de zeventiende eeuw werden overal catechisatielessen gegeven voor zowel beginners als meer gevorderden. Aspirant-lidmaten volgden vaak speciale klasjes die voorbereidden op hun plechtige aanneming als lidmaat. Rondom het catechismusonderwijs en het aannemen vormde zich een soort religieuze folklore. Theologisch onderlegde leken namen het catechiseren gedeeltelijk van de predikanten en schoolmeesters over. Zowel mannen als vrouwen konden van de kerkenraad toestemming krijgen deze lessen te verzorgen. Het was een vorm van privatisering: deze meesters en meesteressen mochten lesgeld vragen. Soms lijken de lessen een bijverdienste geweest te zijn voor fatsoenlijke kerkleden die hun stand niet helemaal konden ophouden. Ook in de openbare catechisaties die de predikanten voor kinderen en volwassenen gaven konden ervaren lidmaten optreden als antwoorders of antwoordsters, die namens de gemeente de vragen van de catechismus beantwoordden. Dergelijke kerkelijke lekenbaantjes genoten een zeker aanzien binnen de kerkelijke gemeente. De belijdenis werd een markering van de overgang naar volwassenheid en verantwoordelijkheid. Welgesteldere nieuwe lidmaten schonken soms, met hun hele klasje, bij gelegenheid van deze rite de passage kandelaars of avondmaalsgerei aan hun kerk. De aannemelingencatechisatie werd zo een onderdeel van een burgerlijke levensstijl.

De drempel tot het lidmaatschap werd door dit alles zeker niet verlaagd. De publieke, gereformeerde kerk bleef veel kleiner dan voor een gevestigde kerk elders in Europa gangbaar was. Op veel plaatsen omvatte zij een minderheid van de bevolking — zeker wanneer alleen de lidmaten geteld worden, en niet ook degenen die simpelweg niet voor een andere kerk gekozen hadden. Deze laatsten werden als ‘liefhebbers van de gereformeerde kerk’ aangeduid. Hoeveer die liefde reikte is lastig uit te maken. Wie van geen enkele kerk lid werd kon evengoed wel religieus zijn. Voor het begrip van de tijd hoorde kerkgang daarbij, en een onbesproken levenswandel. Wie slechts ‘liefhebber’ was viel echter niet onder het opzicht van de kerkenraad, mocht niet deelnemen aan het Avondmaal, en kon bij verval in armoede geen beroep doen op de diaconie van de gereformeerde kerk. Liefhebbers hadden daarentegen wel toegang tot publieke ambten, waarvan de leden van andere gezindten dan de gereformeerde waren uitgesloten, en in de Republiek was de algemene, plaatselijke armenzorg doorgaans even goed georganiseerd als de diaconie.

Een handzame vuistregel voor het aandeel dat gereformeerden uitmaakten op de totale bevolking van de Republiek is moeilijk te geven. Moderne schattingen houden het op ongeveer een derde, maar tekenen daar onmiddellijk bij aan dat de verhoudingen lokaal sterk konden verschillen. Globaal gezien was de bevolking van Holland, Utrecht en de zuidwesthoek van Friesland confessioneel zeer gemengd, met relatief grote aantallen katholieken, doopsgezinden en lutheranen. Joodse gemeenten werden in de grote steden gevonden, waarvan Amsterdam de belangrijkste was, maar bijvoorbeeld in Drente ook op veel dorpen op het platteland. De oostelijke provincies en Zeeland waren homogener gereformeerd, al vormde bijvoorbeeld Twente daar weer een uitzondering op met een grote katholieke minderheid. In de Generaliteitslanden in het zuiden waren de gereformeerden sterk in de minderheid. Met de confessionele getalsverhoudingen wisselde ook de mate van tolerantie voor niet-gereformeerden. In Holland was

bijvoorbeeld het gildelidmaatschap niet aan confessie gebonden, en bruidsparen hadden er de keuze in de gereformeerde kerk of op het stadhuis te trouwen. In de oostelijke provincies werd dikwijls sterker gediscrimineerd tegen niet-gereformeerden en was iedereen verplicht in de gereformeerde kerk te trouwen of er zelfs zijn kinderen te laten dopen.

Overal, ongeacht de getalsverhoudingen, was het openbare leven sterk gestempeld door de publieke, gereformeerde kerk. De overheden waakten er voor dat de gereformeerde kerk het monopolie behield op openbare eredienst. Overal was het beheer van de middeleeuwse kerkgebouwen in wereldlijke handen overgegaan, en mocht alleen de gereformeerde kerk deze ruimten gebruiken. Alleen voor haar kerkdiensten mochten de gelovigen met klokgelui opgeroepen worden. Gereformeerde predikanten luisterden openbare plechtigheden, van vorstelijke bezoeken tot executies, op met hun aanwezigheid en toepasselijke redevoeringen. Die openbaarheid kon dus tamelijk los staan van de persoonlijke overtuiging van de inwoners. Voor de leden van religieuze minderheden zal dit gereformeerd monopolie op openbaar vertoon de ergernis van politieke, economische en religieuze achterstelling verscherpt hebben.

In de achttiende eeuw verschoof de nadruk in de prediking van de gereformeerde kerk gaandeweg van de Dordtse orthodoxie naar een meer verlicht christendom. Er werd minder nadruk gelegd op de erfzonde en de essentiële zondigheid van de mens. De levende Jezus werd de gelovigen sterker ten voorbeeld gesteld, als een perfecte mens en leraar van de deugd. De noodzaak van Zijn lijden en dood als verzoening voor de menselijke schuld werden in de catechismus nog wel geleerd, maar het optimisme over de vermogens van de menselijke wil om Jezus na te volgen was groter dan de Synodevaders van Dordrecht op grond van hun bijbelexegese verantwoord gevonden zouden hebben.

Tegen dit verlichte christendom van de burgerlijke elite groeide wel verzet, maar zij die wilden vasthouden aan de oude orthodoxie lijkten hun geestelijk voedsel vooral in de privésfeer gevonden te hebben, in eigen lectuur en in conventikels. Dit waren gezelschappen van vrienden of geestverwanten die een vorm van voortgezet catechismusonderwijs boden. Met of zonder toezicht van een predikant hielden lidmaten elkaars kennis van de catechismus en de daarin vervatte geloofswaarheden scherp. In de lijn van de besluiten van de Synode van Dordrecht hechtte de gereformeerde kerk grote waarde aan deze gezelschappen. Ze waakte echter ook zorgvuldig voor hun altijd aanwezige neiging een alternatief voor, in plaats van een aanvulling op de openbare godsdienstoefening in de kerken te worden. Tegen het einde van de achttiende eeuw werden conventikels die zich kantten tegen het verlichte christendom dat van de kansels werd verkondigd weliswaar niet verboden, maar wel belachelijk gemaakt als een vorm van obscurantistisch bijgeloof van de lagere standen.

Het verzet tegen de doorwerking van verlichte gedachten kreeg in het nieuwe Koninkrijk der Nederlanden een stem toen in 1834 een kleine groep overwegend jonge predikanten demonstratief de gereformeerde kerk, inmiddels omgedoopt tot Nederlandse Hervormde kerk, de rug toekeerde. Zij vormden afgescheiden kerkelijke gemeenten die aanhang

verwierven onder de kleine middenstand en lager op de sociale ladder. In deze kring waren de leerbeslissingen van de Synode van Dordrecht onverkort richtinggevend. Ook in de, uit de Doleantie van 1886 voortgekomen, Gereformeerde Kerken in Nederland was Dordrecht populair, evenals in de behoudende vleugel van de Nederlandse Hervormde Kerk.

De Kloveniersdoelen waarin de Synode gehouden was, zijn in 1857 afgebroken. Met de opheffing van de schutterijen had het gebouw zijn bestemming verloren. Tegen die tijd was de karakteristieke Draaiom al verdwenen. Op de plaats waar het gebouw gestaan had kwam een gevangenis, grenzend aan het in 1826 nieuw gebouwde gerechtshof. Deze gevangenis is in 1977 op zijn beurt afgebroken om plaats te maken voor een uitbreiding van het gerechtsgebouw. Van de oude Kloveniersdoelen rest alleen nog de schoorsteenmantel met de klassieke zwaardvechters. Deze bevindt zich in depot bij het Museum Simon van Gijn. De herinnering aan de Synode wordt echter levendig gehouden door nadrukkelijke vermelding in toeristische stadswandelingen door Dordrecht. In de Grote Kerk bevindt zich bovendien een aan deze gebeurtenis gewijde tentoonstelling. Hoogtepunt daarin is een poppenhuis-achtige representatie van de Synode in sessie, die een goede indruk geeft van het historisch gewicht van de gebeurtenis.

Literatuur:

Tekstuitgaven:

- Acta ofte Handelingen des Nationalen Synodi, inden name onses Heeren Jesu Christi ghehouden door autoriteyt des Hoogh Mogh. Heeren Staten Generael des Vereenichden Nederlandts tot Dordrecht 1618 en 1619 (Dordrecht 1621).
- H.H. Kuyper, De Post-acta of Nahandelingen van de Nationale Synode van Dordrecht in 1618 en 1619 gehouden (Amsterdam en Pretoria 1899).

Historisch overzicht:

- W. van 't Spijker, C.C. de Bruin, H. Florijn e.a. (red.) De Synode van Dordrecht in 1618 en 1619 (Houten 1987).
- Een handzaam populair gidsje is: Fred van Lieburg, De Dordtse Synode 1618-1619, Dordrecht 2004.

Achtergrond:

- Willem Frijhoff en Marijke Spies, 1650. Bevochten eendracht (Den Haag 1999).
- R. Po-chia Hsia en Henk van Nierop, Calvinism and religious toleration in the Dutch Golden Age (Cambridge 2002).
- Peter van Rooden, Religieuze regimes. Over godsdienst en politiek in Nederland 1550-2000 (Amsterdam 1996).